

I

Boekarest 1981

Reizen is bewegen en bewegen verdrijft de zwaarmoedigheid. Voor het eerst een stad zien in een land waar je nog niet eerder bent geweest [...] Het brengt ons leed voor even tot zwijgen,' zoals de Portugese dichter en existentialist Fernando Pessoa schreef.¹ In een nieuwe omgeving vergeet je de oude, waardoor de tijd een sprong lijkt te maken. Toen ik op het vliegveld van Boekarest, Otopeni, uit het vliegtuig stapte, kwam ik van het schel gekleurde en door verblindend licht overgoten Midden-Oosten terecht in de grijze wereld van de Balkan in november. Ik had maar een paar uur gevlogen, maar ik had het gevoel dat Israël tot een vorig leven behoorde.

De glazen pui van het luchthavengebouw was vuil en de hokjes van de douane waren al even verwaarloosd. Een rode ster en een foto van de dictator waren de enige wandversiering. Ik moest een halfuur in de kou wachten op de bus naar Boekarest. De lucht was loodgrijs en de steppewind die door de kale takken van beuken, populieren en grote lindebomen joeg, sloeg ook tegen de raampjes, als een aankondiging van de winter. De kale bomen – een vrijwel onbekend verschijnsel in de wereld waar ik net vandaan kwam – versterkten nog mijn gevoel dat ik een enorme afstand had afgelegd. Hetzelfde effect hadden de schuine daken die ik zag toen de bus de grote boulevard van Boekarest opreed en die getuigden van de invloed van de noordelijke barok en van de verwachting van sneeuw.

Zes jaar lang was ik niet buiten Noord-Afrika en het oostelijke Middellandse Zeegebied geweest, en tijdens mijn verblijf in Israël had ik alleen een paar keer een reis door Griekenland gemaakt. De terugkeer naar meer noordelijke landen had grote invloed op me. 'Niets is zo weinig stimulerend voor het denken als die eeuwige blauwe lucht,' verzucht André Gide in *De immoralist*. Gezegd wordt dat serieus denken abstract denken is. Wat Gide dus eigenlijk zegt, is dat het abstracte denken en daarmee de analyse en introspectie beter gedijen onder de grijze, noordelijke luchten.² Jarenlang was mijn grote droom geweest om de zomers in een huis op een Grieks eiland door te brengen. Mijn aankomst in Boekarest stond aan het begin van de mentale verandering die decennia later eindigde met de wens om midden in de winter in Maine te wonen. En mijn leesgewoonten veranderden mee. Liever dan de zuidelijke sensualiteit van Lawrence Durrell had ik nu de koude, beheerste passie van Thomas Mann; ik liet de soms halfgare, Griekse extases van Henry Miller achter me en herontdekte de realistische discipline van de meest wezenlijke Griek, Thucydides, en zijn twintigste-eeuwse erfgenamen, Hans Morgenthau, Kenneth Waltz en Samuel Huntington.

Opgroeien gaat met sprongen. Je ontwikkelt je doordat je op bepaalde momenten plotseling beseft hoe onwetend en onvolwassen je nog bent. Toen ik in de bus van het vliegveld naar Boekarest de grauwe, doffe gezichten zag van de chauffeur en de passagiers, die weggedoken zaten in hun winterjassen, mutsen met oorkleppen en zorgen, realiseerde ik me dat ik totaal niet wist wat er de laatste vijftig jaar in dit land was gebeurd. Ik zag hier een soort ellende die in de Levant onbekend was.

Het kolossale gebouw dat naar de communistische krant *Scinteia* (de Vonk) was genoemd, markeerde het begin van de stad. Het typisch stalinistische gebouw uit de jaren vijftig, met op de binnenplaats Lenin op een hoge sokkel, verklaarde als het ware de hele omgeving nietig. De volgende dag zou ik in een verder verlaten, betonnen kantoor rechts van de ingang de heer Tuiu ontmoeten. De medewerker van het communistische persbureau AGERPRES advi-

seerde me 'om met niemand te praten behalve' met mensen die hij had goedgekeurd.

Even later reed de bus over het Piața Aviatorilor (het Pilotenplein). *Eroilor Aerului* las ik in het voorbijgaan op het hoge monument dat daar in 1935 was neergezet ter nagedachtenis aan de piloten uit de Eerste Wereldoorlog en andere luchtvaartpioniers. Omdat ik de woorden in verband kon brengen met Beethovens *Eroica* (de heroïsche), begreep ik meteen dat er zoiets stond als 'Voor de helden van de lucht'. In reisgidsen had ik gelezen dat het Roemeens een Romaanse taal is. Maar dat drong nu pas echt tot me door, net zoals de sombere, winterse sfeer en stille straten me op aanschouwelijke wijze duidelijk maakten waarom dit land gewoonlijk niet met de zuidelijke landen wordt geassocieerd. (Zeker, door de ligging en geschiedenis zijn er in Roemenië vele invloeden te zien. Slaven, Hongaren, Turken, Grieken en Roma hebben een stempel op het land gedrukt, en daarvoor nog de Thraciërs. Toch is het allereerst een Romaans land.³)

Vanaf het Piața Romană reed de bus de Bulevardul General Gheorghe Magheru op, alwaar ik de eerste rijen voor brood en brandstof zag. Toen ik op de Strada Academiei met mijn rugzak uitstapte, viel me als eerste de stilte op. De stad was een grote klankkast geworden. Er waren weinig auto's, waardoor de mensen er met hun vormeloze jassen en bontmutsen uitzagen als ballingen op een oostelijke steppe. Iedereen had ook een jutetas bij zich, in de hoop op oudbakken brood. Ik liet mijn ogen weer over hun gezichten gaan en werd getroffen door de nerveuze, schuwe, onbeholpen en berekenende trekken, alsof ze zich schrap zetten voor de volgende ramp. Hun huid was zo bleek dat je je afvroeg of ze ooit in de zon waren geweest.

Dit was het begin van een decennium dat tot de ergste perioden in de Roemeense geschiedenis behoort. De politieke repressie was weliswaar minder zwaar dan in de jaren vijftig, toen de communisten onder Gheorghe Gheorghiu-Dej een ideologisch vijandige bevolking onder de duim moesten krijgen, maar in de jaren tachtig werd het leven van de Roemenen 'tot een dierlijke staat [...] teruggebracht,'

aldus een vooraanstaande Britse historicus. ‘Het was zo moeilijk om van dag tot dag te overleven dat ze aan niets anders meer konden denken.’⁴

De situatie zou stapsgewijs verslechteren, waarbij er schaarstes aan voedsel, brandstof, water en elektriciteit optraden die net zo erg waren als in de Eerste Wereldoorlog. Eind 1982 ging het gerucht dat het brood expres een dag in de bakkerijen bleef liggen omdat de mensen minder brood kochten als het oud was. ‘Waren de Russen maar gekomen, dan hadden we te eten gehad zoals de Tsjechen en paspoorten gekregen zoals de Hongaren,’ zo graptten de Roemenen destijds. Halverwege de jaren tachtig reden de bussen niet meer op diesel, maar op het veel goedkopere en gevaarlijker methaangas, dat in tanks op het dak zat.

Uit een lowbudget-reisgids had ik het Hotel Muntenia aan de Strada Academiei gekozen. Ondanks de centrale ligging kostte het maar 25 dollar per nacht. Het enige wat ik me van de kamer herinner, is dat alles bruin was en het licht bestond uit één kaal peertje. De gemeenschappelijke wc en douche waren aan het andere eind van een brede, tochtige gang. Ik zette de zwart-witte televisie aan: toespraken van de leider met volksdansen tussendoor. In de kamer stond een telefoon met een half vergaan koord en je kon alleen via de hotelcentrale naar buiten bellen. In deze spartaanse omgeving begon ik me bevrijd te voelen van mijn vorige leven.

‘Natuurlijk kunt u morgen komen voor informatie, en misschien kunnen we ook wel een gesprek met de ambassadeur voor u regelen,’ antwoordde een Amerikaanse ambassademedewerkster door de telefoon met een gastvrijheid waarvan al het bruin in mijn kamer leek op te lichten. Door simpelweg naar een land te gaan waar niemand kwam, was ik van een niemand in het door journalisten overspoelde Jeruzalem plots een man met enige status geworden. ‘U logeert zeker in het InterCon?’ vroeg ze. Zenuwachtig antwoordde ik iets vaags. In de jaren daarop zou ik leren hoe ik zonder te aarzen vanuit een jeugdherberg een interview met zeg de premier kon aanvragen.

De volgende ochtend liep ik langs het hoge, halfronde en crème met wit geschilderde InterContinental Hotel, een vervuild, modern gebouw dat overal op de wereld had kunnen staan. Bij oplevering in 1970 was het het toppunt van luxe in communistisch Boekarest geweest. Achter het hotel lag de Tudor Arghezi-straat, genoemd naar de onuitputtelijke dichter en schrijver wiens fenomenale, moderne literaire stijl de communistische heerschappij had weten te overleven. Daar ook stond de barokke witte villa waarin de Amerikaanse ambassade zat. Binnen kwam je in een andere wereld terecht. Het donkere houtwerk glansde, de dossierkasten waren mooi en handig, er stonden van die grote kopieermachines die je toen overal zag en het personeel was geheel volgens de code van Washington gekleed. In mijn beleving was de ambassade dan ook het summum van smaakvolle efficiëntie en geborgenheid, en aldus het ideale toevluchtsoord voor wie de gevangenisachtige sfeer buiten even wilde ontvluchten. Ik bewaar er ook zulke goede herinneringen aan omdat ik er buitengewoon hartelijk werd ontvangen door een stel diplomaten die me niet alleen hun analyses, maar ook hun frustraties toevertrouwden. Ze behandelden me als een professionele journalist, een klein maar belangrijk verschil met Jeruzalem, waar ik als freelancer en militair altijd het idee had gehad dat ik bij voorbaat verdacht werd van sympathieën met de toenmalige rechts-nationalistische regering.

Bij al mijn bezoeken aan Boekarest in de jaren tachtig zou ik voor informatie aangewezen zijn op westerse diplomaten. Omdat de bevolking veel te bang was om iets van belang tegen een buitenlandse journalist te zeggen en de communistische functionarissen in propagandaleuzen spraken, waren er geen andere bronnen. De geheime dienst, de Securitate, leek overal te zijn, en de Roemeense overheidsdienaren die ik te spreken wist te krijgen, zeiden dingen als: 'We hebben ons volk nooit een rozentuin beloofd.' Of ze herhaalden de bekende frase van president Nicolae Ceaușescu: 'We verkeren in de overgangsfase van een burgerlijke en feodale maatschappij naar de socialistische maatschappij voor iedereen.'⁵

Na 1989 zou een correspondent in Boekarest er niet aan denken

om eerst naar de Amerikaanse ambassade te gaan. Voor die tijd echter kon je nergens beter terecht als je wilde weten wat er in het onderdrukte en half vergeten land gaande was. De informatie en analyses die ik ontving van deze diplomaten – en van hun collega's in Sofia, Belgrado, Boedapest enzovoorts – getuigden van zeer veel kennis, luciditeit en nuchterheid, zonder dat het algemene optimisme eronder te lijden had.

Zo leerde ik in de witte villa de Amerikaanse diplomaat en Balkan-deskundige Ernest H. Latham jr. kennen. Vanuit de gedachte dat je het verleden moest kennen om je een toekomst na het communisme te kunnen voorstellen, verzamelde Latham memoires en andere geschriften van mensen die Roemenië bezochten vóór de communistische ijstijd. In de jaren tachtig, toen Ceaușescu's land op stalinistisch Rusland leek en zo goed als iedereen geloofde dat de Koude Oorlog eeuwig zou duren, was het idee dat er toch eens een einde aan moest komen het beste dat je kon hebben.

Op de Balkan en in Midden-Europa was de Koude Oorlog het gouden tijdperk van de rapportages van westerse ambassades. Onder die omstandigheden begon ik de geschiedenis mee te maken terwijl ze zich voltrok, en dat op een moment dat de Oostbloklanden in de media niet in de mode waren. Met het oog op de (burger)oorlogen in Libanon, Midden-Amerika en Afghanistan stonden Beiroet, Managua, San Salvador en, in mindere mate, Peshawar centraal in de buitenlandse berichtgeving.

Vanaf dat moment begon ik de gewoonte te ontwikkelen om het nieuws te zoeken op plekken waar de journalistieke horde niet was. Zo vertelde Latham me in 1984, toen ik weer in Boekarest was, tussen neus en lippen door dat Ceaușescu een deel van het stadscentrum liet opblazen. De oude orthodoxe kerken, kloosters, joodse synagoges en negentiende-eeuwse huizen daar werden leeggehaald door veiligheidstroepen en daarna met de grond gelijk gemaakt. Tienduizenden panden, vaak met een eigen lommerrijke binnenplaats, verdwenen op die manier.⁶ De bewoners kregen slechts een paar uur de tijd om hun spullen te pakken voordat de explosieven werden aangebracht.

Het inmiddels braakliggende terrein werd door Roemenen die de moed hadden om met buitenlandse diplomaten te praten 'Ceaushima' genoemd. De bedoeling was om er een openbaar gebouw in stalinistische stijl en flats neer te zetten. Volgens Latham, die de plannen voor de gebouwen en prestigieuze lanen had gezien, zou het iets worden 'wat Speer voor Hitler had kunnen ontwerpen als het Duizendjarige Rijk werkelijkheid was geworden.' Na mijn onthulling van die plannen een paar maanden later in een tijdschriftartikel werd ik door Boekarest tot persona non grata verklaard. Pas na de val van Ceaușescu vijf jaar later mocht ik het land weer in.⁷

Midden jaren tachtig vertelde in buurland Bulgarije een andere Amerikaanse diplomaat me terloops dat alle 900.000 etnische Turken, tien procent van de Bulgaarse bevolking, hun naam moesten veranderen in een Slavisch equivalent. Ook werden alle moskeeën gesloten en werd de Turkse taal verboden. Weer een andere Amerikaanse diplomaat, de in Belgrado gestationeerde Dan Fried, raadde me in 1984 aan me voortaan op Joegoslavië te concentreren. De etnische, politieke en economische spanningen liepen er zodanig op dat 'dit land een grote toekomst in het nieuws tegemoet gaat,' zei hij.

In de jaren tachtig, die voor mij professioneel gezien begonnen met dat eerste bezoek aan de Amerikaanse ambassade in 1981, gebeurden er vooral op de Balkan interessante dingen die ik min of meer voor mezelf had – afgezien natuurlijk van de paar toegewijde buitenlandcorrespondenten in Wenen en Warschau, die ook moesten vechten om hun stukken een beetje zichtbaar geplaatst te krijgen. De strijd in het Midden-Oosten en Midden-Amerika sprak nu eenmaal meer tot de verbeelding. Van de Oost-Europese landen was alleen Polen – vanwege de vakbond Solidariteit, de noodwet en de Poolse paus – vaak in het nieuws.

In de stukken die ik als freelancer per luchtpost en met een geadresseerde retourenvelop bijgevoegd verstuurd – vaak via het postkantoor en soms met de diplomatieke post – liet ik mijn gevoelens meestal achterwege. Feiten volstonden om de nachtmerrie met niet zelden absurdistische elementen voelbaar te maken.

Ik maakte de dictator zelfs een keer van nabij mee op een congres van de Communistische Partij. Toen hij met zijn vrouw Elena aan zijn zijde het podium opliep, scandeerden de vierduizend partijafgevaardigden ‘Cea-u-șes-cu, Cea-u-șes-cu...’ Met vooruitgestoken kin liet hij zich drie minuten lang toejuichen, waarop hij de zaal in één klap tot zwijgen bracht door zijn arm te heffen in een gebaar dat vaag aan de Hitlergroet deed denken. De toespraak die hij afstak, werd vijf keer onderbroken voor applaus en de kreet: ‘Cea-u-șes-cu, Cea-u-șes-cu...’ totdat hij na een paar minuten aangaf dat het genoeg was. Hij sprak anderhalf uur over socialistische economie. Na de pauze sprak hij nog eens anderhalf uur over socialistische theorie en ideologie. Al die tijd was de angst op de gezichten van de afgevaardigden te lezen. Niemand durfde met klappen en scanderen te stoppen totdat hij zijn arm geheven had.

In Boekarest leerde ik het vak van journalist. Dat ging niet een-twee-drie en ook niet altijd bewust en opzettelijk. De stad maakte in 1981 namelijk zo’n diepe en onuitwisbare indruk op me, dat ik bij boeken die ik later las vaak aan Boekarest moest denken. Reflectie was net zo’n belangrijke leerschool als de praktische uitoefening van het vak.

Met het bekwamen in de journalistiek bedoel ik niet dat ik dingen leerde als notities maken, nieuwsartikelen schrijven en bronnen zoeken. Dat had ik allemaal al op college en bij een kleine krant geleerd. Wat ik bedoel is dat ik ging begrijpen wat objectiviteit eigenlijk inhoudt. Zonder iets aan het belang van journalistenopleidingen af te willen doen, geloof ik namelijk dat er meer nodig is om de voor dit vak juiste houding tegenover de wereld te ontwikkelen. Wil je als journalist echt goed je werk kunnen doen, dan moet je je jarenlang serieus bezighouden met geschiedenis, filosofie en politieke wetenschappen. Ik weet dat de experts op dit terrein er anders over denken, maar de journalistiek is niet per se een op zichzelf staand vak. Je kunt het beter als een middel zien om onderwerpen uit oudere vakgebieden, zoals geschiedenis, filosofie, bestuurskunde, politieke wetenschappen, literatuur, architectuur, kunst et cetera, voor een groter

publiek begrijpelijk en behapbaar te maken. 'Alle beroepsgroepen hebben een heel verheven beeld van zichzelf,' schreef de Oostenrijkse romancier Robert Musil. Vandaar dat je 'die zelfbeelden niet al te serieus moet nemen.'⁸ (Daarom moeten docenten journalistiek als buitenstaander kijken naar het vak dat ze doceren.)

De vele boeken over historische onderwerpen en politieke filosofie die ik mettertijd heb gelezen, ook voor mijn journalistieke werk in de hele wereld, hebben me geleerd dat je van journalisten niet kunt verwachten dat ze de toekomst voorspellen. Ze kunnen zelfs niet voorzien hoe de dingen op de korte termijn precies zullen verlopen. Wat er gebeurt hangt immers niet alleen af van onpersoonlijke factoren als de geografie en technologie, maar ook van besluiten van individuen, die vaak weer worden bepaald door een onvoorspelbare wervelwind van hartstochten. Maar goede journalisten kunnen er met hun werk wel voor zorgen dat de lezer minder verbaasd is over ontwikkelingen op de middellange termijn, dus binnen het bestek van enkele jaren, in een bepaald land. En die kunst, hoe imperfect altijd ook, is alleen weggelegd voor degenen die harde waarheden niet schuwen.

'Alleen wie objectief en onmenselijk kan denken, kan de waarheid onder ogen zien,' zoals Musil in *De man zonder eigenschappen* opmerkt. 'De waarheid verschijnt als het bloed koud is.' Omdat geldzucht objectiviteit minder in de weg zit dan verlangen naar liefde, is volgens hem een bankier betrouwbaarder dan een engel.⁹ Thomas Mann oordeelt in '*Tonio Kröger*': 'Zodra hij een mens wordt en begint te voelen, is het [met de schrijver] gedaan.'¹⁰

Dat ik zulk advies ging waarderen, kwam mede doordat Boekarest in 1981 zulke heftige gevoelens bij me opriep. Ik leerde er dat je als journalist natuurlijk zoveel mogelijk mensen moet spreken voor informatie en inzichten, maar dat je toch ook in je eentje lange wandelingen moet maken door verre steden. In de loop der tijd heb ik medeleven met allerlei soorten mensen gevoeld – en vooral met de Roemenen tijdens de Koude Oorlog. Ik zou zelfs openlijk partij voor bevolkingsgroepen kiezen als ik de lezer de wereld vanuit hun per-

spectief wilde laten zien. Ik wist echter ook dat empathie een vereiste is, maar medelijden je kijk op de werkelijkheid kan vervormen. De journalist moet zich niet bezighouden met hoe het zou moeten zijn of worden, maar een juiste analyse maken van hoe het is, hoe tragisch ook. Hij mag zijn waarnemingen niet door zijn gevoelens laten beïnvloeden. Dingen veranderen is de taak van de politicus, niet van de journalist. Ook de politiek met de beste bedoelingen moet immers op een realistische beoordeling van de feiten gebaseerd zijn. Als journalist moet je dus op beleefde wijze vragen stellen en opmerkingen maken die groepen of individuen slecht uitkomen – het soort vragen en opmerkingen kortom waarmee je je aan een diner of op een modieuze conferentie niet populair maakt.

Het echte probleem met journalisten in het algemeen en buitenlandcorrespondenten in het bijzonder is dat zij de ultieme empiristen zijn. Als kinderen van het moment ervaren ze dingen zo intens dat naar hun idee het hele universum afhangt van het wel en wee van de mensen over wie ze schrijven. Alles wat buiten hun directe gezichtsveld valt, verdwijnt naar de achtergrond. Zo worden ze ook blind voor het verleden dat hun avonturen in perspectief zou kunnen plaatsen, en zeker als dat verleden niet hoopgevend is. Evenmin denken ze aan de rest van de wereld, waar net zulke grote problemen bestaan en waar optreden om morele of andere redenen evenzeer gewenst is, tenzij ze er zelf geweest zijn.

De grote vraag is dus hoe je moreel betrokken kunt zijn en tegelijkertijd afstand kunt bewaren. Hoe beschrijf je ellende met de vereiste gevoeligheid zonder er iets aan te doen? Van alle boeken waarbij ik telkens moest terugdenken aan mijn tien dagen in Boekarest in 1981, is de spanning tussen empathie en objectiviteit het beste opgelost in die van Joseph Conrad, en dan in het bijzonder in zijn twee monumentale romans *Lord Jim* (1900) en *Nostramo* (1904).

Bij alle heftige gebeurtenissen die Conrad beschrijft, blijft hij rationeel. Hij geeft de gevoelens van een journalist die in zijn eentje onder moeilijke omstandigheden in een vreemd land is, in zijn romans heel goed weer. Maar omdat hij ook tot het inzicht is gekomen dat

niet alle problemen in de wereld kunnen worden opgelost, geven zijn fictieve verslaggevers blijk van een welhaast goddelijke objectiviteit, die toch ook van liefde en diep medelijden met de mens getuigt. Liefde is mooi, zo laat hij zien, zolang je er niet te veel van verwacht. Zonder liefde kun je geen compleet beeld van situaties krijgen, maar bij diezelfde observaties moet toch de nuchterheid prevaleren. Ja, Conrad laat de lezer voelen dat één arm mens of één ziek kind er heel veel toe doet en maakt tegelijk de kennelijke hoopeloosheid van hun situatie voelbaar. Daarmee is hij wellicht de grootste buitenlandcorrespondent ooit, dat wil zeggen nog groter dan Herodotus. Omdat de toekomst in stiltes gelegen is, in datgene dus waar men niet openlijk over durft te praten, kan een schrijver door middel van fictie laten zien wat er echt aan de hand is.¹¹ Mede door mijn bezoeken aan Boekarest leerde ik dat van Conrad.

De Roemenen en andere Oost-Europeanen konden uiteindelijk alleen zichzelf bevrijden. Daarin was, vrij naar Conrad, de hoopeloosheid van hun situatie gelegen, al deden ze dat jaren later wel degelijk en bleek het optimisme van de Amerikaanse diplomaten gerechtvaardigd te zijn.

In weerwil van Tuiu's waarschuwing ging ik voor informatie naar een aantal buitenlandse ambassades. De Israëliëse ambassade lag aan de Strada Plantelor, ten zuidoosten van het centrum. Om veiligheidsredenen was ze in een sombere, kasteelachtige villa gevestigd in een onbewoond deel van de straat. Gewapende soldaten versperden de weg. Na te zijn gefouilleerd mocht ik doorlopen. In de ambassade zelf moest ik eerst door een stel veiligheidsdeuren voordat ik in een wachtkamer kwam met eenzijdige spiegels en posters voor vakanties in Israël. Via een microfoon werd me verzocht om met mijn gezicht voor de spiegel te gaan staan en mijn paspoort door de stalen gleuf te steken. Ik was op Israëliësch territorium en had dus eigenlijk mijn Israëliëse paspoort moeten geven. Toen ik mijn Amerikaanse paspoort door de gleuf stak, voelde het alsof ik weer een scheidslijn was overgestoken.